

De ruimtelijke ontwikkeling van Gouda in de veertiende eeuw

J.M. Kooijman en H.C. Kooijman-Tibbles

Het belang van de hofstedegeldadministratie voor inzicht in de ruimtelijke ontwikkeling van Gouda is eerder benadrukt maar niet compleet uitgewerkt. Met behulp van een verbeterde analysemethodiek blijkt het nu mogelijk te zijn om een totaal beeld van de 14e-eeuwse ontwikkeling te geven en de chronologische volgorde van de stadsuitbreiding te tonen'. De resultaten vormen ook een aanvulling en correctie op de tussen 14e en 16e eeuw schaarse en vaak moeilijke te plaatsen perceelgegevens,

Inleiding

Inzicht krijgen in de oudste stedenbouwkundige ontwikkeling van een Hollandse stad is geen eenvoudige zaak. De reconstructie wordt bemoeilijkt door de beperktheid van het aantal bronnen en door de vele veranderingen als gevolg van intensief gebruik en bebouwing. Ook de mogelijkheden tot archeologisch onderzoek zijn vrij beperkt of nog niet benut. Die beperkingen gelden echter niet voor de vele denkbeelden over het ontstaan of de ruimtelijke ontwikkeling van zo'n latere binnenstad. Wanneer wij ons richten op Gouda met zijn rond 1272 verkregen stadsrechten, is vanaf de achttiende eeuw een ruimtelijke keuze mogelijk uit zeer verschillende meningen:

- Walvis¹ gebruikt in 1714 een extract van het hofstedegeldregister uit 1382 om een indruk te geven van het aantal huizen en door de eigenaren te betalen belasting. In totaal blijken er in Gouda 886 percelen te zijn, die met hofstedegeld zijn belast en waarvoor 166 pond, 7 stuivers en 4 denier wordt opgebracht. Hij vermeldt zijn cijfermatig overzicht met enkele waarnemingen van Gouda uit het begin van de 15e eeuw; 'de Markt was onbestraat ..., de Groenendijk, strekkende van Marktveld tot Gouwe, was een zeer wijde weg met twee watervlieten thans noch de zijlen en beplant met boomen, de Vogelzang, dus genoemd omdat het veld en boomgewas het gevogelte vrije nesten en zingen toeliet, was onbewoond.

- De Lange van Wijngaerden² gebruikt in 1817 hetzelfde extract en vat zijn bevindingen 'met veel moeite uit al dat daarover te vinden was'

samen in een sterk afwijkende beschrijving en in een schematisch kaartje van Gouda voor de omwalling van 1270. Deze impressie is als afbeelding 1 opgenomen en geeft aan dat volgens de Lange van Wijngaerden de oudste bebouwing in het westen en zuidwesten van de huidige binnenstad zou zijn geconcentreerd.

- Geselschap³ gebruikt in 1972 de door Walvis gepubliceerde versie⁴ van het extract uit 1382 (het originele extract is namelijk niet meer te vinden) en vult het aan met gegevens uit het archief van de graven van Blois. Hij veronderstelt dat de oudste aaneengesloten bebouwing van Gouda aan en achter de Vismarkt moet worden gezocht, dus centraal in de binnenstad, ten noordoosten van de Gouwe en ten westen van de Markt. Hij concludeert dat op basis van de archieven geen bevredigend antwoord kan worden gegeven op vragen inzake de chronologie van de ruimtelijke ontwikkeling van Gouda en meent dat archeologisch onderzoek bij saneringswerkzaamheden het antwoord moet geven. Het lijkt hem in principe wel mogelijk om op basis van de hofstedegeldadministratie tot een nadere bepaling te komen van de ligging van een aantal percelen. Hij wijst (evenals de Lange van Wijngaerden) op het belang van een 14e-eeuwse keur met gegevens over de plaats en de breedte van de waterlopen voor een dergelijke analyse.

- Rond deze tijd begint Matthijs⁵ de overdrachtsgegevens van de Goudse percelen per straat te inventariseren. Zijn voornaamste seriële bronnen zijn de heffingen van de tiende penning in 1543 en 1553, het hoofdgeldregister van 1622 en de verpondingsregisters vanaf het einde van de 16e eeuw tot en met 18e eeuw. Voor de vroegste periode wordt aangevuld met de perceelgegevens uit de klooster- of gasthuisarchieven en met 'de transportregisters in de vanaf 1451 aanwezige 'Eygenboucken'. De hofstedegeldregisters worden echter niet door Matthijs gebruikt. Zijn inventarisatie is inmiddels bijna afgesloten en beslaat al vrijwel de gehele binnenstad. Helaas ontbreken nog een totaal overzicht en een toelichting van de inventarisatiemethodiek. Door bestudering van de per perceel opgeschreven gegevens kan wel een indruk van de Goudse ontwikkeling worden gevormd.

- Buiskool' gebruikt in 1988 voor zijn analyse van Gouda's vroegste ontwikkelingen zowel de hofstedegeldregisters uit het einde van de 16e eeuw als de keur op de waterlopen. Voor enkele straten met zijn inziens weinig veranderde bebouwing vergelijkt hij de naam van de hofstedegeldbetaler met de in 'Matthijs' per perceel aangegeven eigenaar, om zo de lokatie langs die straat te bepalen. Op basis van de laat 18e eeuwse perceelbreedte berekent hij vervolgens de heffingsgrondslag. Voor vele delen van de binnenstad lukt het echter niet om zo'n koppling te maken omdat de 18e-eeuwse situatie te veel of onherkenbaar is veranderd. Buiskool kan dus ook geen chronologische differentiatie van de Goudse ruimtelijke ontwikkeling aangeven,

- Diverse auteurs (onder wie Buiskool en Visser) hebben op basis van verschillen in ontginningsvolgorde en verkavelingsrichting uitspraken gedaan over de plaats van de oudste bebouwing in Gouda en, de loop van de sindsdien (waarschijnlijk) vergraven Gouwe en andere afwateringen. Dasselaar en Sprokholt geven in 1993 het tot nu toe meest complete beeld van het ontstaan van Gouda in de vroege 13e eeuw. Zij merken ook op dat de ingrepen voor ontginning en waterbeheersing een nauwkeurige reconstructie van de vroegste waterlopen of bebouwing vrijwel, onmogelijk maakt: Het meest waarschijnlijke vroegste ontwikkelingsgebied wordt nabij de St. Janskerk en de Molenwerf geplaatst. De vroegste bebouwing wordt dus meer aan de oostzijde van het centrum geplaatst en het nog steeds vrijwel cirkelvormige Molenwerfperceel zou een overblijfsel zijn van een 13e eeuwse versterking.

- Visser¹ gebruikt in 1994 dezelfde aanpak als Buiskool voor een nadere uitwerking van het gebied om de Haven en breidt het onderzoek ook uit met de omgeving van de Keizerstraat¹¹ en het gebied rond de St. Janskerk¹². Hij geeft aan (wederom door vergelijking met de door Matthijs gemaakte lijst van perceeleigenaren) dat er aanzienlijke verschillen in de heffingsgrondslag bestaan. Hij presenteert naast enkele detailkaarten ook een plattegrond van Gouda en plaatst het oudste stedelijk gebied in het zuid-oostelijk gebied van de huidige binnenstad.

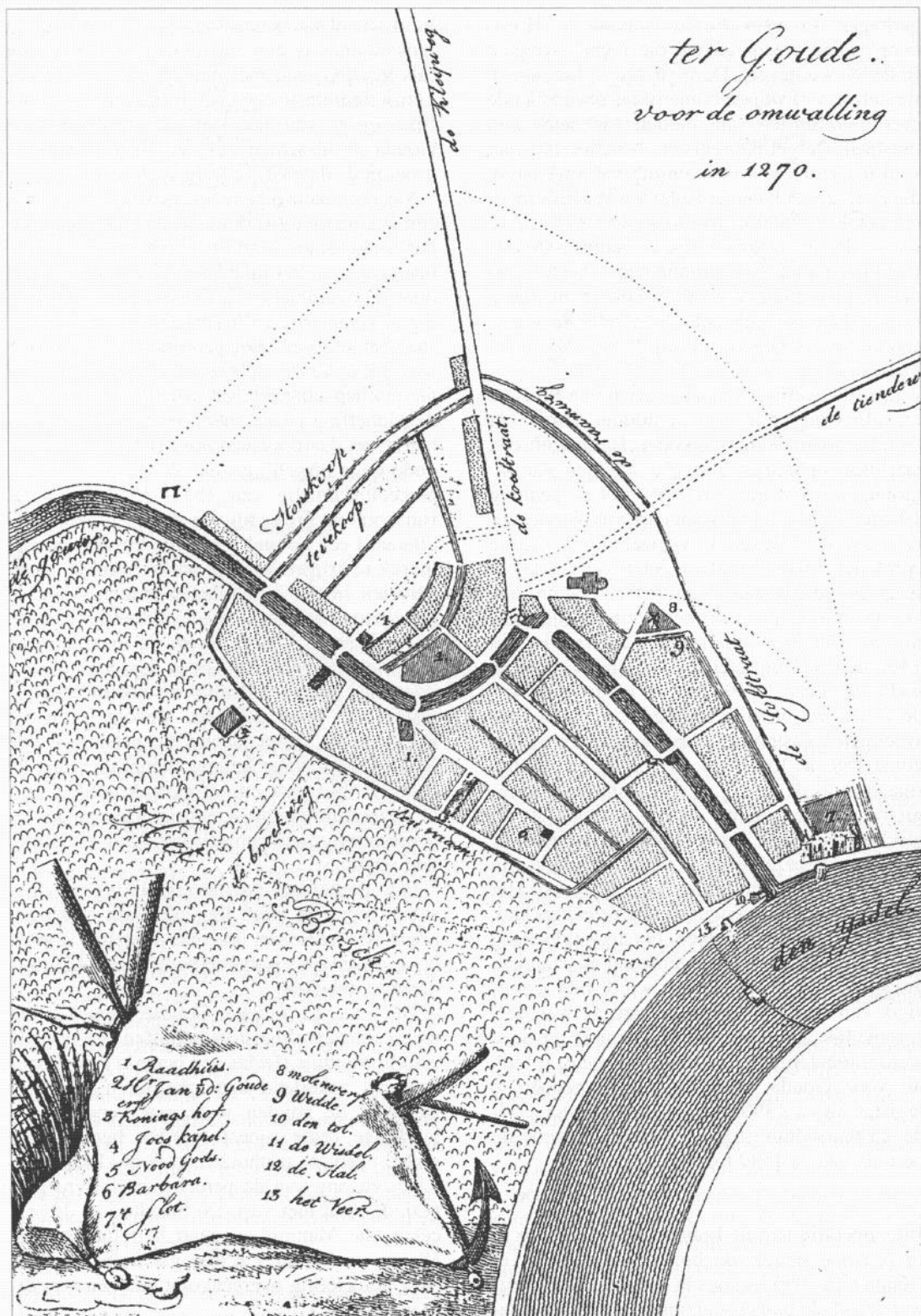
Wij constateren dat er een grote vooruitgang is geboekt met de interpretatie, van archiefgegevens en de samenwerking van verschillende disciplines. Duidelijk is echter dat nog geen eensluidende mening bestaat over de vroegste

vorm en grootte van Gouda en de uitbreiding gedurende de veertiende eeuw. Het belang van de hofstedegeldheffing voor de beoordeling van de ontwikkeling van een stad wordt wel steeds meer onderkend, niet het minst door het onderzoek van Visser. Wij kregen echter ook de indruk dat de analyse van die hofstedegeldgegevens nog verbeterd moest worden om beter bruikbare uitkomsten te krijgen. Dit vereist een uitgebreider en systematische analyse, die uiteindelijk niet alleen nauwkeuriger uitkomsten geeft, maar ook de mogelijkheid biedt om 'op papier' (dus vooruitlopend op verdere grondboringen en wat ons betreft niet gewenste sanering) de verschillende verkavelingsopvattingen te verifiëren.

In dit artikel zal de nadruk uiteraard liggen op de Goudse hofstedegeldadministratie en de daaruit af te leiden ontwikkeling van Gouda. Er wordt daarbij veel aandacht gegeven aan de analysemethodieken omdat die in feite onze en reeds door anderen gepubliceerde uitkomsten maken of breken. Wij realiseren ons dat een deel van die methodieken wordt bepaald door specifiek Goudse bronnen, maar hopen toch voldoende algemene aanwijzingen te geven dat onze aanpak ook voor andere steden kan worden nagevolgd.

Hofstedegeldheffing in Gouda

In vele steden werd gedurende de 13e en 14e eeuw bouwgrond uitgegeven tegen een jaarlijkse, eeuwgedurende rente. Dit zogenaamde 'hofstedegeld' betreft relatief lage bedragen, die per perceel op basis van oppervlak of breedte werden vastgesteld. In Gouda was die grond in eigendom van de heren van Gouda. In de vanaf 1356 bewaard gebleven administratie van de graven van Blois worden de totale inkomsten uit de hofstedegelden verantwoord, maar een omschrijving van de heffingsgrondslag ontbreekt. Met uitzondering van vijftien percelen, die in 1369 werden uitgegeven, ontbreken ook de perceelbreedtes. Van de hofstedegeldregisters uit die tijd was tot voor kort niet meer bekend dan het reeds genoemde 'Walvis'extract uit 1382. Enkele jaren terug vond Ibelings¹³ echter in het Algemeen Rijksarchief tussen een bundeltje Goudse stukken een 'Hofbouck van mijn gen. Heren Hofhuijer van Hofstedehuijer binnen der Goude'. Dit register uit of net na 1390 verwijst naar een ouder exemplaar en geeft straatgewijs een opsomming van namen van hofstedegeldplichtigen en de op te brengen

I. Gouda voor de omwalling in 1270. Opgenomen in dlvW'boek: Geschiedenis der Heeren en beschrijving der stad van der Goude, deel II, p.10; Amsterdam/Den Haag 1817.

bedragen. In *afbeelding* 2 is links de 'Hons-
coop'pagina weergegeven, die rechts overgaat
in de 'Nuwe haven'. Deze straten in het noord-
westelijk deel van de binnenstad, zouden na de
eerste stadsuitleg van midden 14e eeuw zijn
ontstaan. Dergelijke registers bevatten dus niet
veel meer dan een opsomming van eigenaren,
die sterk uiteenlopende bedragen jaarlijks moe-
ten betalen. Op deze pagina's variërend van 12
tot 54 *denier* in totaal zijn er echter 886 ver-
meldingen met een variatie van $4\frac{1}{2}$ tot 690
denier. Er is naast de grote variatie in omslagen
geen enkele perceelaanduiding, zelfs de straat-
aanduiding is beperkt en bij 39 vermeldingen
niet aanwezig.

In 1398 overlijdt de laatste graaf van Blois en
ter aflossing van zijn schulden wordt het
Goudse hofstedegeld verkocht. Het betreft een
jaarlijkse opbrengst van 150 schilden van 40
groten en het wordt verkocht 'voor de penning
10' (dus 1500 schilden) aan Dirc van Wassenair,
castelijn van Staveren, Vrijwel direct daarna
werd het hofstedegeld in delen doorverkocht
maar geleidelijk aan kwam het eigendom, o.a.
via nalatenschappen, in het bezit van de gast-
huizen. Het St. Catharinagasthuis verwierf in
1562 een $12/30$ deel, het Heilige Geesthuis
had toen al een $11/30$ deel en het overblijven-
de $7/30$ deel werd in 1804 door de (inmiddels
verenigde) gasthuizen aangekocht. Vanaf het
einde van de 16e eeuw verzorgde het Catha-
rinagasthuis de inning en de gezamenlijke admi-
nistratie. De inning vond plaats tot de
afschaffing van de hofstedegeldheffing in 1945.
De complete administratie vanaf het einde van
de 16e eeuw is echter bewaard gebleven. Het
blijkt dat eeuwigdurend toen nog betekenis had:
In tenminste zes eeuwen hofstedegeldheffing
zijn de bedragen wel omgerekend naar andere
geldstelsels maar de grootte wordt niet gewij-
zigd: een veel voorkomende aanslag was oors-
pronkelijk $2\frac{1}{4}$ stuiver (27 *denier*) en deze
werd uiteindelijk afgerond op 11,5 cent. Er zijn
nu voor Gouda, naast het reeds genoemde
register uit ca 1390, nog twintig registers¹³ uit
de gasthuisadministratie beschikbaar voor de
periode van ca 1580 tot 1945.

Interpretatie van de hofstedegeldgegevens

In principe betreft de hofstedegeldheffing in
Gouda bijna 900 locaties in een gebied dat vrij-
wel de gehele binnenstad omvat, dus nu vastge-
legd in circa 3000 kadastrale percelen. Het kop-
pelen van die oorspronkelijke lokatie aan een

nu herkenbaar kadastraal perceel, straat en
huisnummer is een interessant probleem met
(als het lukt) een niet minder interessante uit-
komst: tenminste een goed inzicht in de ruimte-
lijke opzet van het laat veertiende eeuwse
Gouda en misschien wel aanwijzingen voor de
groei in de daaraan voorafgaande jaren.

Slechts enkele onderzoekers hebben tot nu toe
een poging tot uitwerking gedaan. De reeds eer-
der aangehaalde Matthijs ontbreekt helaas. Hij
heeft een ongelooflijke hoeveelheid werk verzet
door de overdracht van Goudse percelen gron-
dig te inventariseren maar heeft daarbij de hof-
stedegeldregisters niet gebruikt. Waarschijnlijk
was deze keuze gebaseerd op de ook door
Geselschap aangehangen mening dat de hofste-
degeldheffing geen aaneengesloten rij percelen
betreft en daardoor van minder betekenis voor
onderlinge vergelijking dan de volledige seriële
perceelinformatie van 1543, 1553 en 1622.
Buiskool en Visser blijven over, Zij gebruiken
uiteraard een zo oud mogelijk register om een
indruk te krijgen van het oorspronkelijk aantal
percelen in de verschillende straten. Voor de
toewijzing van zo'n hofstedegeldbetaler aan een
nu herkenbare lokatie wordt de inventarisatie
van Matthijs gebruikt. Dit is dus geen directe
koppeling omdat Matthijs de hofstedegeldre-
gisters niet heeft gebruikt. Gevolg is nu dat
Buiskool en Visser slechts de naam van een
hofstedegeldbetaler kunnen vergelijken met de
door Matthijs voor min of meer dezelfde perio-
de opgestelde naamlijst van eigenaars en dus bij
overeenkomst een perceelaanduiding en -afme-
ting vinden.

Een dergelijke naamsvergelijking is mis-
schien voor de hand liggend maar er kleven
nogal wat bezwaren aan, die duidelijk worden
door de inventarisatiemethodiek van Matthijs
nader te bekijken:

- De voor de vroege Goudse ontwikkeling
meest relevante registers betreffen een periode
waarin Matthijs slechts een beperkt aantal pan-
den met zekerheid kan lokaliseren. Dat zijn
namelijk de panden waar een voortdurende
jaarlijkse rente moest worden betaald aan
instellingen als gasthuizen, kerk of kloosters.
- De omvang van de percelen in die vroegste
periode staat niet vast. De breedte van de per-
celen, die Matthijs aangeeft betreffen de late
18e eeuw; het staat echter geenszins vast dat
deze percelering overeenkomt met een vroege-
re periode.
- De invoeging van de vroege transportgege-
vens wordt bepaald door verwijzing naar de

[illegible]

2. *Hofstedegegeldregister* | 1390; *Honscoop* | (links) en *Nuwel* haven (rechts) Alg. *Rijksarchief* | Den Haag, Register Rekenkamer *inv.nl* 722(d)1.

eigenaren van belendende percelen en hangt dus af van de betrouwbaarheid van zo'n eerdere toewijzing van een eigenaar én van de niet met zekerheid bekende percelering op dat moment. «De invoeging van seriële gegevens als de tien- de penningregisters wordt bemoeilijkt door de niet apart aangegeven steegbebouwing en de sprongen of richtingverandering bij een hoekbe- bouwing.

Matthijs heeft begrijpelijkerwijs moeite met de toewijzing van overdrachtsgegevens aan personen in gebieden, die in de afgelopen eeuwen sterk zijn veranderd. Dit blijven echter gebieden, die voor een reconstructie van de vroegste Gouden ontwikkeling ook van belang zijn.

- Matthijs heeft keuzes moeten maken om de omvang van zijn werkzaamheden hanteerbaar te houden. Er zitten verschillen in de uitwerking van de straat maar er zijn ook vrij grote perioden tussen naamsvermeldingen, die onderlinge vergelijking bemoeilijken.

Bovenstaande opzet en beperkingen doen niets af van onze bewondering voor de uitgebreide en waardevolle inventarisatie, die Matthijs heeft samengesteld voor de Goudsbinnenstadspere-

len. Ze betekenen wel dat gebruik van de inventarisatie altijd met de nodige zorg moet gebeuren. Met betrekking tot analyse van hofstedegeldregisters betekent een naamsovereenkomst met 'Matthijs' dus niet zonder meer dat het aangeslagen perceel is gelokaliseerd of dat de bijbehorende perceelbreedte kan worden gebruikt om de heffing van percelen te vergelijken. Daarnaast leidt de naamsvergelijking slechts tot toewijzing van een vrij beperkt aantal hofstedegeldpercelen en niet tot een in straat- of in bouwblokverband samenhangende beoordeling.

On twee manieren is een aanzienlijke verbetering mogelijk. De eerste is eigenlijk vanzelfsprekend en houdt in het gebruik maken van de hofstedegeldregisters uit de late 18e en 19e eeuw omdat die verpondings- en wijcknummers geven, die gerelateerd zijn aan de nu herkenbare percelen. Zo'n directe perceelkoppeling betekent dus ten opzichte van de door Visser en Buiskool gebruikte naamsvergelijking een aanzienlijke verbetering en uitbreiding van de toewijzing: De correcte toewijzing per perceel maakt ook een betere schatting van de oorspronkelijke heffingsgrondslag mogelijk en eetaere toepassing zou vele afwijkingen en

geen zekerheid :

tegenspraken in reeds gepubliceerde waarden hebben voorkomen.

Problematisch blijft echter het beoordelen van gebieden waar in voorgaande eeuwen veel verandering heeft plaatsgevonden en dat geldt natuurlijk ook voor de koppeling van het 14e-eeuwse register aan een laat 16e-eeuwse situatie. Voor de oplossing van die problemen biedt echter een 'systeemtechnische' analyse uitkomst, waarmee de min of meer veranderende reeksen in tijd én plaats worden gevolgd. Dit zal bij de omschrijving van onze analysemethode nader worden toegelicht.

Analyse van hofstedegeldheffing

Herhaald moet worden dat ook de directe via de hofstedegeldregisters gekoppelde toewijzing aan bepaalde nu herkenbare percelen nooit betekent dat de perceelgrenzen ook eeuwenlang ongewijzigd zijn. Alle begrenzingen zijn namelijk in meer of mindere mate beïnvloed door de veranderingen, die in de afgelopen eeuwen hebben plaatsgevonden en dit bemoeilijkt de uitwerking:

- Bij de opsplitsing of samenvoeging van bebouwing worden de heffingsbedragen op verschillende wijze toebedeeld. Vaak worden de heffingen evenredig verdeeld, soms blijft de eigenaar van een afgesplitst perceel echter het gehele bedrag betalen en ontstaat er een nieuw perceel zonder hofstedegeldheffing. Nog gecompliceerder wordt de situatie door opvolgende splitsing of samenvoeging.
- Er vindt soms afkoop van de heffing plaats, zowel door de stad als door particulieren,
- Vele stegen worden aangelegd, verbreed of weer verwijderd.
- De vorming van kloosters in de 15e eeuw en de afstoting na de reformatie hebben de bebouwing van bepaalde delen van de binnenstad tweemaal grondig veranderd.
- Er vindt stadsuitbreiding en vestingbouw plaats, de meest ingrijpende valt samen met de uitbreiding in de eerste helft van de 14e eeuw en valt dus binnen de periode dat hofstedegeld werd ingevoerd.
- Vanaf de 19e eeuw verstoren enkele grootschalige industriële activiteiten de oorspronkelijke percelering. Het slopen van de vestingen leidt langs de binnenzijde van de singels tot veel nieuwbouw en veranderingen.
- De ergste aantasting van de oorspronkelijke stadsstructuur vindt echter in de 20e eeuw plaats. De aandacht voor de oorspronkelijke fijnmazige percelering en het gebruik van zijlen

en binnenterreinen is minimaal en door nieuwbouw of doorbraken voor verkeersafwikkelingen worden delen van de binnenstad onherkenbaar veranderd.

Inzicht in de omvang van dergelijke veranderingen en het beschikken over kaartmateriaal uit de 19e en 20e eeuw is noodzakelijk om tot een accurate toewijzing van de percelen te komen en om een schatting te maken van oorspronkelijke perceelafmetingen. Uit aantekeningen in de hofstedegeldregisters blijkt overigens dat ook in vroeger tijden de gaarders problemen hadden met lokaliseren van een perceel en de bijbehorende betaler. Regelmatig komen aantekeningen voor om de plaats van een perceel te verduidelijken; vele malen staat er 'een huis niet', een enkele maal zelfs 'huis niet meer te vinden'. Vanaf 1700 wordt de interpretatie eenvoudiger door de invoering van een doorge-nummerde legger; omstreeks 1780 wordt die nummering voorzien van de verpondingsnummers en die wordt later nogmaals aangevuld met in de loop van 19e eeuw veranderende wijknummers.

In dezelfde tijd is er ook een ander probleem in Gouda dat niets, met de heffing van het hofstedegeld heeft te maken, maar twee eeuwen later wel helpt bij de interpretatie: Het blijkt namelijk dat eigenaren van binnenstadpercelen het onderhoud van de voorliggende straten zodanig verwaarlozen dat de gemeente het onderhoud gaat overnemen. Ter dekking van die onderhoudskosten wordt een straatbelasting op basis van strekkende perceelbreedte en oppervlak van de voorliggende straat ingevoerd. De betreffende registers¹⁾ zijn nu voor de hofstedegeldanalyse van groot belang omdat zij de perceelbreedte voor ieder perceel aangeven en inzicht geven in de toen aanwezige stegen en bebouwing van de binnenterreinen.

Het beoordelen in samenhang met de op de kadastrale kaart van 1828 vastgelegde gegevens, leidt nu naar schatting voor de helft 'van de gevallen tot een nauwkeurige plaatstoekening van de hofstedegeldpercelen. Voor de overige percelen is echter geen simpele oplossing voorhanden. Hier moet door een systematisch vergelijken van in de verschillende registers vastgelegde reeksen getallen en via tussenliggende berekeningen een zo nauwkeurig mogelijke toewijzing naar een kadastraal perceel plaatsvinden. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke hofstedegeldanalyse uiteindelijk een groot aantal gegevens omvat en een vooraf nau-

welijks te voorspellen omvàng zal bereiken. Voor ons was daarom het gebruik maken van 'spreadsheets' als hulpmiddel vanzelfsprekend. Dit heeft te maken met onze dagelijkse werkzaamheden én met de goede ervaring, die wij hebben opgedaan bij de ordening en bewerking van de ca 5000 gegevens, die zijn verzameld bij ons onderzoek naar de bebouwing en bewoning van ruim dertig percelen rond de hoek Turfmarkt/Lage Gouwe.

De opzet van zo'n spreadsheet is simpel en betreft het noteren van informatie in 'cellen' in een vrijwel, onbeperkt uit te breiden aantal regels en kolommen. Kern van onze opzet is de in de 18e eeuw ingevoerde volgorde en nummering van de met hofstedegegeld belaste percelen. Per straat werden alle huidige huisnummers en de oorspronkelijke verpandings-, wijk- en kadastrale nummers in kolommen ingevoerd en aangevuld met uit de 18e-eeuwse stratenlegger overgenomen breedte van de percelen in voeten en duimen. Waar nodig 'wordt de breedte aangevuld met kadastrale gegevens uit de periode van 1828-32, ook de lengte van de percelen wordt van de kadastrale kaart uit 1828 overgenomen. De hofstedegegeldomslagen worden in de volgende kolommen ingevoerd. De gegevens zijn in een viertal perioden gegroepeerd en de invulling vindt terugwerkend in de tijd plaats. Eerst werden dus de gegevens uit het einde van de 18e eeuw ingevoerd; vervolgens die voor de periodes rond 1620 en rond 1580 om een indruk te krijgen van de veranderingen rond de reformatie; tenslotte werd aangevuld met de reeksen uit het register van ca 1390. Ter vergelijking zijn bij de sommaties ook de gegevens uit het 'Walvis'-extract opgenomen. Alle bedragen zijn onderling vergelijkbaar gemaakt, met een geldstelsel gebaseerd op ponden, verdeeld in twintig stuivers van twaalf denier. De omrekening van de verschillende geld- of lengte-eenheden is in het programma opgenomen. Per perceel wordt ook als indicatie van de heffingsgrondslag de heffing in denier per roede berekend.

Uiteindelijk 'beslaat ieder perceel dus een eigen regel met naast elkaar een twintigtal gegevens én een cel met ruimte voor opmerkingen over opsplitsing, verkoop of onduidelijke en veranderende heffing. Per straat wordt getotaliseerd en vergeleken¹⁵. Wanneer in een register totalen of subtotalen zijn vermeld, worden die nagerekend om oorspronkelijke of eigentijdse verschrijvingen of rekenfouten te lokaliseren en te elimineren. Vrijwel iedere bron of

latere bewerking leverde voorbeelden op van de problematiek van het rekenen in een gecompliceerd eenhedenstelsel.

Bespreking van de uitkomsten

In het hofstedegegeldregister van 1390 zijn in totaal 886 percelen opgenomen. Voor de per straat opgenomen percelen met 847 namen blijkt voor bijna 800 percelen een goed te verantwoorden toewijzing naar een bepaald kadastraal perceel mogelijk. Voor ca 50 percelen is de situatie in de loop der eeuwen echter zodanig gewijzigd dat de oorspronkelijke plaats slechts als 'ergens' tussen nog wel bekende percelen kan worden aangegeven. Twee groepen percelen met in totaal 39 namen hebben geen straatnaam. Onder het opschrift 'Ghijsbrecht Divelshuus en erve' zijn 19 namen opgenomen, waaronder de 'stede vd Goude vd raethuse'. De andere groep omvat 20 namen onder het opschrift 'die hofsteden aengecomen van Jacob Henrixsoen anno xc...etc'¹⁶. Hieronder zijn waarschijnlijk percelen, die na de stadsbrand van 1361 zijn ingenomen en tegen het einde 14e eeuw, dus na 1390, weer zijn uitgegeven. Met uitzondering van het raadhuis, leveren zij 'problemen op bij de toewijding. In min of meer herkenbare bedragen komen zij echter voor in de latere registers en (met enig voorbehoud) kan daardoor toch een toewijzing worden bereikt: Voor 11 percelen lijkt plaatsing aan het Bolwerk waarschijnlijk. Voor bijna 20 percelen lijkt inpassing in het gebied aan Zuidzijde van de Tiendeweg en bij Hoge Gouwe mogelijk. Waarschijnlijk hebben de overige (dus minder dan 10 percelen) buiten de stadssingels gelegen.

Om een eerste indruk van de uitkomsten te geven, wordt het bewerkte register uit 1390 vergeleken met het door vrijwel iedere onderzoeker wel eens gebruikte 'Walvis'-extract uit 1382. In tabel 1 is straatgewijs een vergelijking gemaakt van het aantal percelen en de bedragen. De opsplitsing is op basis van de oorspronkelijke benaming en volgorde, maar is aangevuld met de via analyse achterhaalde nu gebruikelijke straatnamen. Ter vergelijking is ook het aantal percelen aan het begin van de 19e eeuw opgenomen. De totalen van het 'Walvis'-extract en het register uit 1390 werden ter controle nagerekend en dat leverde weer enig intern verschil op. In het algemeen blijkt de overeenkomst echter goed te zijn. Er is echter één grote afwijking en wel bij de Turfmarkt,

Tabel 1: Vergelijking hofstedegeld 1390 met 'Walvis'extract uit 1382]

	'Walvis'extract			Register 1390			Percelen
	percelen	£	s : d	percelen	£	s : d	begin 19e eeuw
Westside vander Haven (Westhaven)	63	6	16 : 0	65	6	16 : 0	72
Voerhofstede (Sluis en Dubbele Buurt WZ)	7	0	4 : 6	7	0	4 : 6	11
Oestside (Dubbele Buurt OZ en Oosthaven)	57	8	18 : 2	57	8	17 : 1	77
Peperstrate (Peperstraat en Hoge Gouwe tot Keizerstraat)	54	7	9 : 10	52	7	7 : 8	93
Keyserstrate (Keizerstraat OZ, Kuiperstaat en Korte Raam)	41	4	4 : 11	41	4	4 : 7	86
Westside vander Keyserstraten	24	2	14 : 6	24	2	14 : 6	39
Op die Goude (Hoge Gouwe incl. deel Keizerstraat WZ)	56	8	0 : 0	56	8	0 : 7	78
Coninckstrate (Raam NZ)	54	8	18 : 9	53	8	15 : 8	151
Noortside van Croenendael	2.5	3	19 : 6	25	3	19 : 6	39
Zuutside van Groenedale	23	3	2 : 3	23	3	1 : 1	34
Tevencoep (Turfmarkt ZZ)	26	3	19 : 0	26	3	19 : 4	46
Honscoep (Turfmarkt NZ)	36	8	8 : 0	36	5	8 : 0	65
Zuutside van der Nuwe Haven (incl.deel Lage Gouwe)	39	6	6 : 3	39	6	5 : 3	95
Oestside van der Nuwen Haven	20	4	14 : 0	20	4	14 : 6	90
Vischmarct (Lage Gouwe, Vissteeg, Wijdstraat, Markt WZ en Hoogstraat WZ)	77	8	4 : 4	77	8	4 : 4	125
Westside vander Cleywech	20	2	13 : 1	20	2	13 : 6	41
Oestside vander Cleywech	26	3	17 : 0	26	3	17 : 5	43
Zoghestrate (Zeugstraat)	14	2	6 : 0	14	2	5 : 0	36
Reghenboghe (Markt NZ en Korte Tiendeweg NZ)	22	4	3 : 3	22	4	3 : 3	31
Tiendenwech (Lange Tiendeweg NZ)	10	2	6 : 0	10	2	6 : 5	27
Voghelanzanc (Wilhelminastraat NZ en deel Nieuwe Markt)	29	5	7 : 0	29	5	7 : 6	69
After die kercke de suutside (Lange Tiendeweg ZZ)	9	0	14 : 0	9	0	14 : 7	14
Oudelle (Markt OZ en Wijdstraat OZ)	32	3	9 : 10	32	3	8 : 0	35
Spierincstraat	38	6	19 : 2	38	7	0 : 0	76
Rosendaal (Groeneweg NZ)	15	4	14 : 0	15	4	14 : 6	29
Den Zack (Tuinstraat OZ en Doelstraat ZZ)	16	1	5 : 0	16	1	5 : 6	49
Molenwerf	15	31	17 : 11	15	31	17 : 11	20
Ghbr.Divelspercelen, incl. raadhuis	18	6	6 : 2	19	6	5 : 7	?
Overige percelen	20	7	3 : 0	20	7	8 : 0	?
totaal, volgens bron:	166: 7: 4			166: 2: 3			
eigen berekening:	886 169 : 1: 11			886 165 : 19: 4			> 1300

waar een **optel-** of drukfout van drie gulden bij 'Walvis' (en 'de Lange van Wijngaerden') onze eerste hofstedegeldanalyses van het stukje **Turfmarkt/Lage Gouwe** lange tijd heeft gefrustreerd. Wij zijn echter niet de enige: Ook Geselschap's uitspraken over de hoge heffing bij de **Turfmarkt** berusten op deling van dit te hoge totaal door een correct aantal **14e-eeuwse** percelen. Een ander punt, dat opvalt is de extreem hoge heffing bij de Molenwerf. Deze is al eerder gesignaleerd door **Visser** en wordt veroorzaakt door de daar afwijkende **heffingsgrondslag** op basis van oppervlakte van het **perceel**. Een punt dat gebruikers van het 'Walvis'-extract zal verheugen is de toewijzing van de percelen 'Achter de kerk **ZZ**'. Deze percelen werden namelijk jarenlang als **onvindbaar**, verloren of afgebroken gezien: Zij blijken echter nog steeds aan de Lange Tiendeweg tussen de kerk en de Zeugstraat te staan.

Op dergelijke verfijnde schaal beoordelen van de perceeltoewijzing vereiste echter een nadere uitwerking. Hier bleek weer het enorme voordeel van de spreadsheet notatie: Die biedt namelijk de mogelijkheid om naast het totaal per straat of de heffingsgrondslag per **individueel** pand, door een 'voortschrijdende analyse' ook alle tussenliggende combinaties van **percelen** snel door te rekenen en eventuele **veranderingen** in de heffingsgrondslag of **perceelafmeting** te lokaliseren. Een dergelijke **systematische** doorrekening vermijdt overtrokken aandacht voor individuele percelen, ook als die nu nog zeer herkenbare roede-afmetingen hebben. Die via straat of **bouwblok** samenhangende controle verwijdert ook **Visser's** en Buiskool's probleem om uitspraken te moeten doen over de oorspronkelijke heffing op basis van slechts enkele **panden**. Gevolg is wel dat onze via deze samenhangende analyse berekende **heffingsgrondslagen** vaak afwijken van door hen **gepubliceerde waarden**.

Het compleet presenteren van de **uiteindelijke** uitkomsten valt uiteraard buiten het bestek van dit artikel. Ter indicatie wordt opgemerkt dat het spreadsheet programma in de meest gecomprimeerde vorm inmiddels een bestand van ca 1 Mbyte omvat en een lengte van ruim 6000 regels beslaat. De met dit programma gecontroleerde of berekende afmetingen van de **14e-eeuwse** percelen zijn ingetekend op een 1: 1000 schaal afdruk van de kadastrale kaart van 1828. Daarbij is ook de informatie met betrekking tot de keur op de waterlopen gebruikt. Hier wordt volstaan met het tonen van

enkele resultaten van **resp.** stads-, straat- of **perceel**gerichte analyse om een **indruk** te geven van de ruimtelijke ontwikkeling van Gouda in de loop van de veertiende eeuw.

Stadsgerichte uitkomsten

Op basis van de verfijnde uitwerking blijkt dat de hofstedegeldheffing voor de meeste straten en grachten een vrijwel aaneengesloten rij **percelen** betreft. Dit wijkt dus sterk af van het beeld dat Walvis in 1714 presenteerde: Zijn onbewoonde en lommerrijke Vogelensang blijkt aan de noordzijde volledig bebouwd te zijn. Het wijkt echter ook **af** van de tot nu toe gangbare mening dat aan het eind van de 14de eeuw nog geen volledige bebouwing binnen de singels was bereikt en dat op vele plaatsen in de stad onbebouwd terrein beschikbaar was, waarop b.v. de kloosters werden gesticht. Er zijn wel straten als Nieuwe Haven NZ en Kleiweg waar nog ruimte tussen enkele percelen kan worden aangetoond, maar **hier vond** geen kloosterbouw plaats. Er zijn ook bepaalde straten als Raam OZ en delen van de Lage Gouwe, die in het geheel niet waren bebouwd, maar dit is het gevolg van de oorspronkelijk op **resp.** Hoge Gouwe, Turfmarkt en Groenendaal gerichte verkavelingsrichting.

De toewijzing en de nauwkeurigheid van de in samenhang bewerkte uitkomsten benaderen die van percelen op kadastrale kaarten. Dit komt zowel door de directe toewijzing via het 18de eeuwse register als door de via spreadsheet verbeterde koppeling van gegevens. De berekende perceelafmetingen en de **straatinvulling** voor de **14e-eeuwse** situatie zijn dus niet alleen vele malen nauwkeuriger dan het vanaf midden 16e eeuw aanwezige kaartmateriaal, ze bevestigen ook de vermoedens dat de op **dergelijke** kaarten getoonde bebouwing vele **verenigingen** en onjuistheden bevatten.

Op grond van de voor ieder **bouwblok** berekende heffingsgrondslagen blijkt dat omslagen van 18 of 22 **denier/roede** het meest **voorkomen**. In het eerste geval betreft het overwegend percelen van 1,5 of 3 roede breed, in het **tweede** geval vooral percelen van 1,25 of 2,5 roede breed. (Uitgaande van de in beide gebieden veel voorkomende 27 **denier** aanslagen betreft dit dus omslagen van **resp.** 18 en 21,6 **denier/roede** en breedteverschillen van bijna een meter.) In enkele gevallen wordt echter een hogere (en mogelijk dubbele) omslag **gevoonden**, incidenteel komen ook lagere omslagen

voor met variatie van 8 tot 14 denier/roede. Reeds eerder is opgemerkt dat de percelen op de Molenwerf in 1369 op geheel andere basis zijn uitgegeven. In slechts twee gevallen wordt een heffing in 'capoenen' opgelegd¹⁹. Een deel van de 16e-eeuwse 'kloosterkaart' van vDeventer is gebruikt om een overzicht te geven van de bij iedere straat of bebouwingsblok meest voorkomende heffingsgrondslagen. In *afbeelding 3* is de 14e-eeuwse bebouwing en oriëntering aangegeven; door aangepaste belijning worden de gebieden met verschillende heffingsomslagen onderscheiden. De bebouwing met omslag van 22 denier/roede betreft slechts een beperkt deel van het huidige centrum: de bebouwing nabij de St Janskerk, het oostelijk deel van de Markt, de Hoge Gouwe en de Vismarkt met erachter gelegen Groenendaal en delen van de Turfmarkt. Het grootste deel van de bebouwing lijkt op basis van de lagere omslag van 18 denier/roede te zijn uitgegeven. Ook voor het grootste deel van de Haven wordt die lagere omslag gevonden. Geconstateerd kan worden dat percelen met de hogere omslag van 22 denier/roede (dus de relatief wat smallere percelen) eerder zijn uitgegeven dan de 18 denier/roede percelen. De hogere omslag lijkt ook op de periode van voor het graven van de Haven (ca 1300?) te slaan, de lagere omslag lijkt door te lopen tot omstreeks 1370. Op grond van onze interpretatie blijkt ook dat ruim voor de in bronnen vastgelegde stadsuitbreidingen van 1330 tot 1340 al enige bebouwing van de Turfmarkt NZ plaatsvond.

Uitkomsten van straatgerichte beoordeling

De meeste aandacht zal uitgaan naar veranderingen in dergelijke kleinere gebiedjes. Voor enkele gebieden heeft Visser in de reeds genoemde publicaties heffingsgrondslagen berekend en op delen van de kadastrale kaart ingetekend. De toewijzing is op basis van onze uitgebreide analyse nagerekend en dit leidt slechts ten dele tot dezelfde resultaten. Onze toewijzing van de 'Achter de kerk' percelen wijkt ook af van van Visser's plaatsing en dat heeft weer gevolgen voor zijn plaatsing van de andere bebouwing rond de St. Janskerk²⁰. De door Visser aangegeven koppeling van de stadsontwikkeling en de oorspronkelijke polderverkaveling blijft fascinerend, maar verklaart waarschijnlijk slechts de hoofdlijnen waarlangs bebouwing plaatsvond. Zijn in de omgeving van Keizerstraat en Gouwe gesigna-

leerde samenhang tussen oorspronkelijke polderkavel en perceelbreedte konden wij namelijk niet op perceelschaal verifiëren²¹. Ook aan de oostelijke kant van de Gouwe blijkt een afwijkende verkaveling plaats te vinden, namelijk loodrecht op de poldersloot c.q. gracht en pas later gevolgd door verdere invulling langs de rivier. Een verrassende uitkomst van onze analyse betreft het marktgebied. Hier kan op basis van de berekende verschillen in heffing een stapsgewijze invulling vanaf het zuiden worden opgemerkt. Een dergelijke ontwikkeling zou overigens goed passen bij de door Ibelings²² aangegeven plaats van het oude raadhuis en het wanthuis aan de zuidzijde van het huidige marktterrein.

Een duister onderdeel van Gouda's stedelijke ontwikkeling blijft de oorspronkelijke loop van de Gouwe. Er zijn vele meningen over: De meest gehoorde is een loop tot aan de burcht (dus de latere Molenwerf) en dan verder via Spieringstraatgracht. Op basis van onze hofstedegeldanalyse is dat niet vanzelfsprekend: Voor de Dubbele Buurt en begin Oosthaven wordt namelijk een aaneengesloten heffing gevonden. (Dit wijkt dus af van Visser, die er enkele tijns-vrije percelen aanwijst)²³. Wel blijkt een gebiedje vanaf de Dubbele Buurt langs de Oosthaven, dus ten zuiden van de Molenwerf, uitzonderlijk hoge omslagen van ruim 40 denier/roede te hebben. Aannemen van een verlengde perceelgrens zou een verklaring kunnen zijn. Speculatief kan worden verondersteld dat de oorspronkelijke Gouweloop slechts een bocht door dit gebied maakte en bij de Noodgodstraat weer ter plaatse van de huidige Haven verder stroomde naar de IJssel toe. Bij de aanleg van de sluis en Haven aan het einde van de 13e eeuw zou dan slechts enig rechttrekken hebben plaatsgevonden en de huidige oriëntatie van de bebouwing aan het noordelijke deel van de Oosthaven zijn ontstaan. De ongewone knik in de Haven net ten noorden van de Noodgodstraat lijkt deze mogelijkheid te ondersteunen. Vooralsnog blijft dit echter een onderwerp waar een analyse van het hofstedegeld geen definitief uitsluitsel kan geven: nader archeologisch onderzoek en een flink aantal grondboringen zijn noodzakelijk.

Uitkomsten van perceelgerichte beoordeling

Tenslotte kan nog wel een beeld worden gegeven van de toepassing van de resultaten van deze hofstedegeldanalyse op een klein stukje

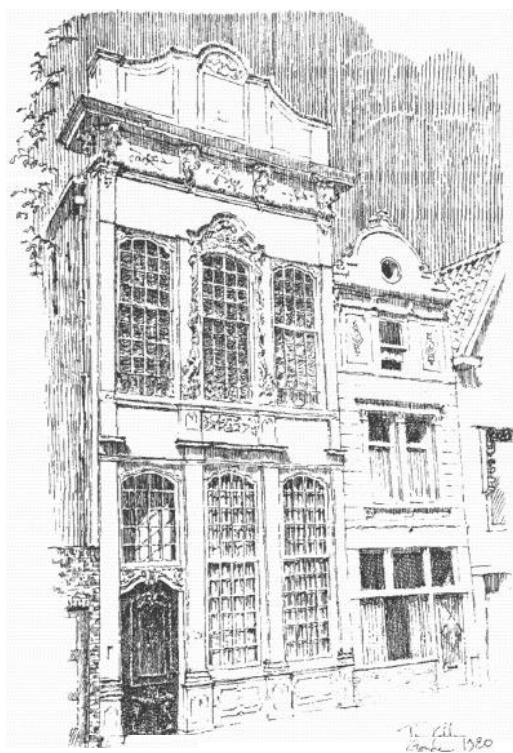
stadsontwikkeling. Het betreft de hoek **Turfmarkt/Lage Gouwe**, waar wij al vele jaren bezig zijn om de bouw- en bewoningsgeschiedenis te achterhalen. Eind zeventiger jaren heeft Matthijs ons al zijn eerste **perceelgegevens** verschaft en die hebben wij sindsdien op alle mogelijke wijze aangevuld, dus ook met alle hofstedegeldregisters. Kern van dit gebied is een fraai pand (het 'Admiraalshuis', zie *afbeelding 4*) op een gecompliceerd perceel: in de loop der tijden zijn veertien stukjes grond en bebouwing van de omliggende hoekbebouwing verzameld. Dit betekende dat een gebiedje met ca 30 percelen moet worden beoordeeld om een goede indruk te krijgen van de geleidelijke **ontwikkeling** en verandering van dit gebied.

Dat de bewoners van dit pand hofstedegeld betaalden blijkt niet alleen uit de registers: In vrijwel alle koopcontracten worden de **bedragen** als verplichting vermeld. Wij hebben zelfs de betaalbewijzen voor 1607-19 en 1754-6 teruggevonden. Als voorbeeld is als *afbeelding 5* het 17e-eeuwse exemplaar **opgenomen**²⁴.

Met betrekking tot hofstedegeld blijkt echter dat slechts de helft van de percelen van deze hoekbebouwing werd aangeslagen. Vooral langs de Lage Gouwe ontbreken de **omslagen**²⁵; toch ging de aantoonbare bebouwing van één van die percelen terug tot aan het begin van de 15e eeuw. Lange tijd waren wij dus ook aanhangers van de mening dat slechts hier en daar hofstedegeld werd geheven en dat pas in de loop van de 15e eeuw langs Turfmarkt en Gouwe een aaneengesloten rij van bebouwde percelen ontstond. De overzichten van Matthijs, waarin tot ver in de 16e eeuw vele lege plekken zitten bevestigden die opvatting. Op basis van de nu uitgevoerde hofstedegeldanalyse constateren wij echter dat er een andere verklaring voor die ontbrekende aanslagen is: De oorspronkelijke bebouwing was namelijk volledig op de Turfmarkt gericht en werd al vanaf het midden van de 14e eeuw als aaneengesloten rij percelen tot aan de Gouwe belast. Het bleek nu mogelijk om door hofstedegeldanalyse, aangevuld met breedte van Turfmarktgracht en zijl als opgenomen in de keur op de waterschappen, de 14e-eeuwse verkaveling te reconstrueren. Basis vormt de kadastrale kaart van 1828, deze is in *afbeelding 6a* opgenomen. De voornaamste **perceelscheidingen** zijn in dunne lijnen overgenomen in *afbeelding 6b*. De via hofstedegeld berekenende 14e-eeuwse perceelbreedtes zijn er met dikke lijnen overheen gezet. In een aantal gevallen is er dus

een tot in 19e eeuw voortdurende overlap. In enkele gevallen is echter de verkaveling **veranderd**: bij de hoek zelfs onherkenbaar. Een **smalle** strook langs de Gouwe was in de 14e eeuw dus niet bebouwd, mogelijk was de weg of de Gouwe toen iets breder. De drie zeer diepe kavels aan de andere zijde van de zijl tussen Turfmarkt en Nieuwe Haven, waar weer wel een hofstedegeldheffing op **rust**²⁶, duiden ook op een verschuiving van de 14e-eeuwse bebouwingsgrens in de richting van de Gouwe. Aan het begin van de 15e eeuw zal een opsplitsing van de Turfmarktpercelen bij de hoek van de Gouwe hebben plaatsgevonden, waarna door nieuwbouw een geleidelijk verdichten van de gevelwand langs de Gouwe plaatsvond en de huidige bebouwingsrichting ontstond.

Opgemerkt moet worden dat dit **reconstrueren** van de oorspronkelijke hoekverkaveling slechts mogelijk werd door de uitgebreide hofstedegeldanalyse; op basis van bronnen als eigendomsoverdrachten, kaarten of anderszins

4. Impressie van het Admiraalshuis: splitsing perceel in 15e eeuw; herbouw pand in 1652 en nieuwe voorgevel in 1757. Het pand rechts: splitsing perceel in 1621; nieuwe voorgevel in 1870 en onderpui in 1937. (Tekening Tim Killiam 1980).

was dit niet gelukt. De inmiddels dus bekende 14e-eeuwse verkaveling helpt ook enorm bij het (her)plaatsen van de eigendomsgegevens uit de 14e tot 16e eeuw. Niet alleen hebben wij nu zekerheid over de aanwezigheid van eerdere bebouwing, wij weten ook waar de perceelgrens van de in charter of overdracht beschreven ‘west, noord of oostwaarts staande’ buur zich bevond.

Onze systematische analyse van de hofstede-geldregisters leverde een compleet en in vele opzichten verrassend beeld op van de ruimtelijke structuur van Gouda rond 1390. De plaatsing van vrijwel alle hofstede-geldpercelen bleek te relateren aan nu herkenbare kavels, terwijl ook de oorspronkelijk perceelbreedte te schatten was. De meest voor de hand liggende toepassing van deze uitkomsten zou zijn als aanvulling of verbetering van de tussen 14e en 16e eeuw door Matthijs geïnventariseerde perceelgegevens. Dit lijkt echter pas zinvol wanneer het tot integratie en bewerking van die gegevens komt. Wij zullen ons echter bezighouden met andere aanvulling. De bewerking van de Goudse hofstede-geldadministratie is namelijk nog niet klaar: In dit artikel lag de nadruk op de methode van aanpak en op algemene uitkomsten om een indruk van de stadsontwikkeling in de 14e eeuw te geven. De uitwerking wordt momenteel nog verder verfijnd om meer inzicht

- De in spreadsheet opgeslagen informatie maakt een beoordeling mogelijk van de perceelbreedtes in een bepaalde straat of onderlinge vergelijking van straten. Een dergelijke beoordeling van de perceelbreedtes kan ook worden uitgebreid tot later eeuwen om een indruk te krijgen van opslitsing of samenvoeging. Het is zelfs mogelijk om de verpandingsgegevens toe te voegen en op kwantitatieve

manier te bewerken. Voor de hoek Turfmarkt/Lage Gouwe hebben wij dat al gedaan, maar een stadsgewijze vergelijking zou uiteraard waardevoller zijn.

- De ingrijpende stadsveranderingen zowel door bouw als door afbraak van de kloosters kunnen eveneens worden beoordeeld. Het is mogelijk om door vergelijken met de 16e- en 17e-eeuwse registers de eigenaars en afmetingen van de 14e-eeuwse percelen te achterhalen, waarop (soms slechts enkele jaren later) de kloosters worden gebouwd.

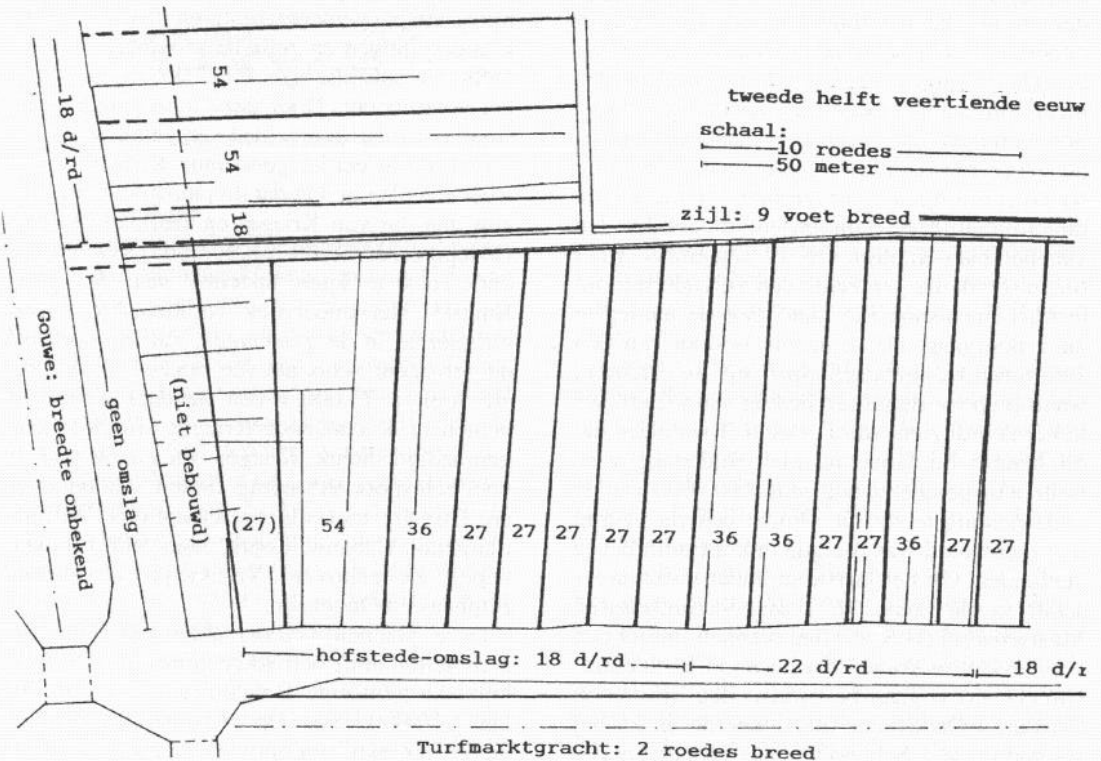
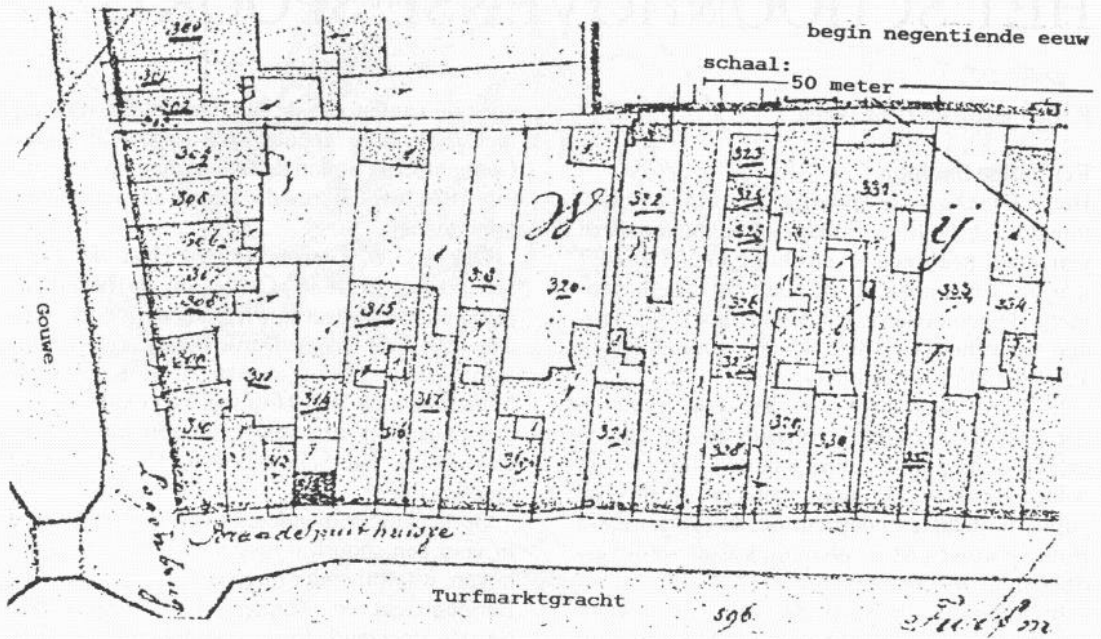
Tenslotte menen wij dat een vergelijkbare analyse ook voor andere steden kan worden gebruikt. Zelfs bij het ontbreken van een tot recente tijden doorlopende administratie en concordansen kan door uitwerking van kadastrale gegevens en door onderlinge koppeling van de aanslagen op de door ons beschreven manier, een perceelsgewijze toewijzing naar de huidige toestand worden verkregen en kan de ruimtelijke ontwikkeling van zo'n stad worden gereconstrueerd. Het zou het inzicht in de vroegste ontwikkeling van de Hollandse steden aanzienlijk verbeteren.

Noten

- Met dank aan dr K.Goudriaan voor opmerkingen bij een eerdere en beknopter tekst.
1. Walvis, *Beschrijving der stad Goude*, deel 1 (Gouda/Leiden 1714) p30-31.
2. C.J.de Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis der Heeren en beschrijving der stad van der Goude*, deel II (Amsterdam/Den Haag 18 17) p47 en 56-61.
3. J.E.J. Geselschap, 'De ruimtelijke ontwikkeling van Gouda tot 1903' in *15e bundel Die Goude* (Gouda 1972) p35-49 en 62.
4. Verder aangehaald als 'Walvis'extract.
5. StrAHM: C.J. Matthijs, *Straatgewijze inventarisatie Goudse perceelgegevens tot ca 1800*, in afzonderlijke schriften gegroepeerd (Gouda, ca 1974 tot heden).
6. K.M. Buiskool, *De ruimtelijke ontwikkeling van Gouda tot 1398*, doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, (1988) p68-83.
7. M.van Dasselaar en H.J. Sprokholt, 'Geologie en vroegste geschiedenis van Gouda tot 'ca 1400' in Sprokholt e.a. (ed.) *Het kasteel van Gouda*, (St.Spoor Gouda en Delft 1993) p7-29.
8. J.C.I Visser, 'Gouda, de wording van een polderstad', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 12 (1994) p37-52.
9. J.C. Visser, 'De Keizerstraat: Een uitbreidingsplan uit 1335, in *Jaarboek 1994 Gouda* (Gouda) p19-37.
10. J.C. Visser, 'De kerk in het midden, het Goudse stadscentrum omstreeks het midden van de veertiende eeuw', *Tidinge van die Goude* 14 (1996) p1-9.
11. Algemeen Rijksarchief Zuid Holland: Register Rekenkamer, inv.nr 722(d) 1; (door B.Ibelings) U.v.A. wordt een bronnenpublicatie

over dit register voorbereid).

13. StrAHM: Gasthuisarchief, inv.nr 604-623.
14. StrAHM: Oudarchief inv.nr 596 (opmeting 1785) en inv.nr 597 (legger 1785-93, met enkele correcties en verduidelijking).
15. Voor de 'database' gebruiker wordt opgemerkt dat zowel ken of sorteren op een kenmerk als naam ook mogelijk is. Het omgekeerde, dus een database opzet gebruiken om de gegevens uit te breiden te analyseren of te bewerken, is niet zo eenvoudig.
16. Deze aanduiding wijst op een datering van tenminste 1390. Opgemerkt kan worden dat het als 1382 omschreven 'Walvis'extract dezelfde aanduiding bevat. Deze dateringsproblematiek komt ook voor bij de keur op de waterschappen en zal bij de bronnenpublicatie aandacht krijgen.
17. Geselschap, 'Ruimtelijke ontwikkeling Gouda', p41-42. Visser 'Kerk in het midden', p4-5.
18. Uit de rekeningen van de graaf van Blois blijkt dat die niet financieel worden opgeteld maar op andere wijze werden 'verwerkt'.
19. Visser, 'Kerk in het midden', p3-4.
20. Visser, 'Keizerstraat', p30-34.
21. B. Ibelings, 'De markt en de publieke gebouwen in het middeleeuwse Gouda', *Tidinge van die Goude* 14 (1996) p48-59.
22. Visser 'Gouda', p43.
23. StrAHM: Gasthuisarchief inv.nr 608, vastgespeld aan de Turfmarktbladzijde.
24. Een veel gebruikte aanduiding in de 16e- en 17e-eeuwse hofstedegeldregisters: 'over de Nonnen niet'. Die omschrijving refereert aan het aan de overzijde van de Gouwe gelegen Mariaklooster.
25. Dit zijn de eerste drie namen van de in afbeelding 2 afgedrukte lijst van de 'nuwe haven'.

6. Kadastrale kaart 1828 hoek Turfmarkt/Lage Gouwe en intekening van 14e-eeuwse percelen. 6a. Kadastrale kaart 1828. 6b. Vereenvoudigde ondergrond kaart 1828, met ingetekende 14e-eeuwse percelen.